

94(477).08

И18

ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

СЕРІЯ: ГОЛОДОМОР

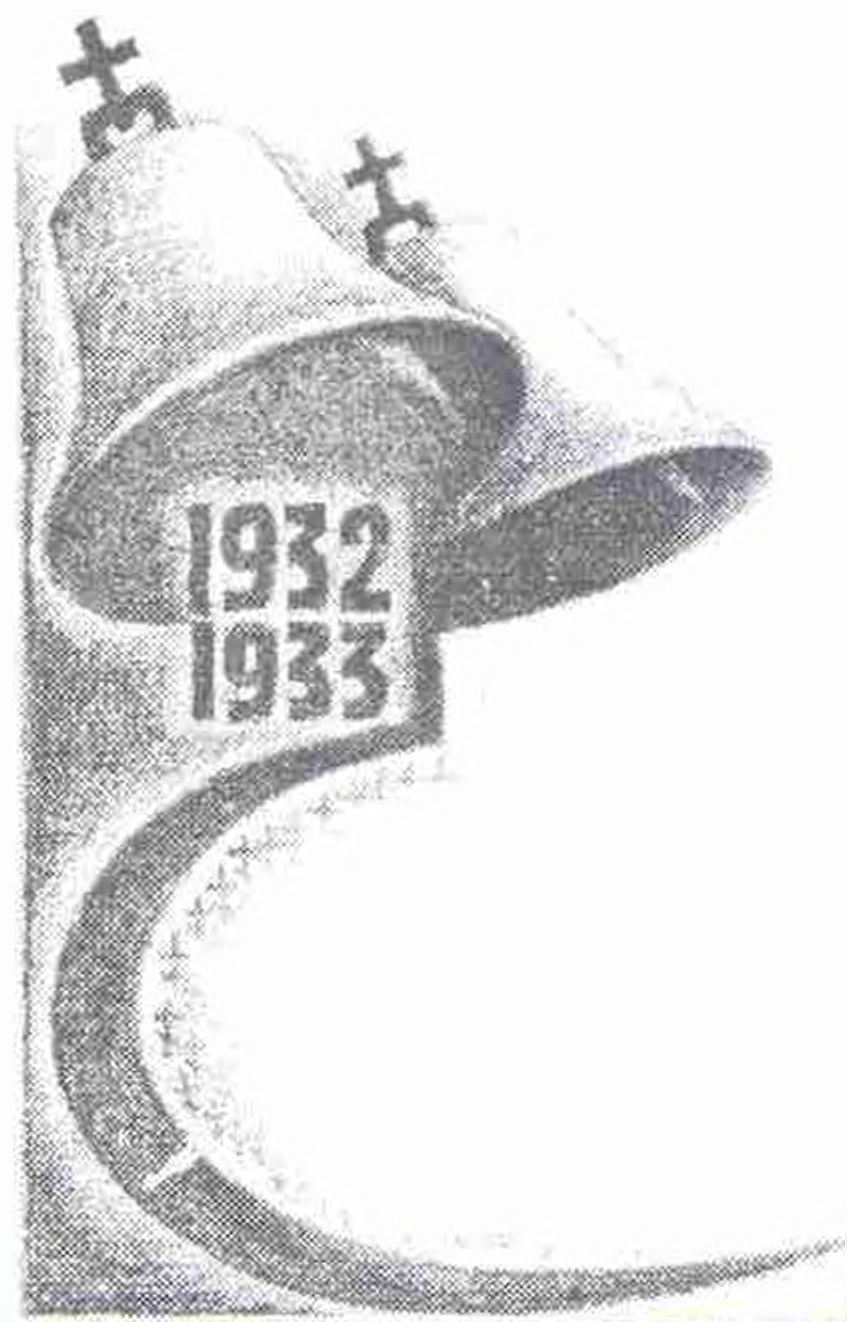
Валентин
ІВАНЕНКО
Наталя
РОМАНЕЦЬ

**Голодомор 1932-1933 років
на Дніпропетровщині
та Запоріжчині**

ВАЛЕНТИН ІВАНЕНКО
НАТАЛЯ РОМАНЕЦЬ

И18

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ ТА ЗАПОРІЖЧИНІ

Київський
Державний університет
БІБЛІОТЕКА

Київ 2008

Серія: "Голодомори"

Іваненко Валентин, Романець Наталя. Голодомор 1932 – 1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині. – Київ, 2008. – 64 с.

У книзі на підставі переважно маловідомих архівних документів, а також спогадів очевидців висвітлюються причини й трагічний перебіг Голодомору–Геноциду 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині та Запоріжчині. Тогочасна Дніпропетровська область була одним із тих регіонів, де голод лютував особливо жорстоко. Зроблена спроба виявити й узагальнити причини, масштаби та специфічні особливості голодного лихоліття на теренах Дніпропетровської області.

Для всіх, хто не пережив, але принаймні відчув душевно трагічний подих нашої відносно недавньої минувшини.

Автори проекту "Геноцид українців"

доктор історичних наук, професор *Віктор Брехуненко*,
доктор історичних наук, професор *Анатолій Бойко*

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
НАН України як науково-популярне видання

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди авторів проекту заборонено

На титулі малюнок *Генадія Кліщара*

Переднє слово

28 листопада 2006 р. 217 депутатів Верховної Ради України відмовилися підтримати Закон про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом. За жахливою примхою долі більшість з них представляли найпостраждаліші від голоду регіони південно-східної частини України, де протягом двох трагічних років загинула, величезна кількість людей, а ті, що вижили, назавжди зберегли пам'ять і біль про голодне лихоліття. Дуже прикро, що у декого з нинішніх депутатів та політиків щось із пам'яттю сталося...

Дніпропетровська область була тоді однією з найкрупніших адміністративно-територіальних одиниць України. Утворена 9 лютого 1932 р. за рішенням четвертої позачергової сесії ВУЦВК УСРР дванадцятого скликання, вона мала 4 міста обласного підпорядкування (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське, Кривий Ріг) і 50 сільських районів. Восени того ж року до складу щойно організованої Донецької області відійшло 5 районів з сусідньої Дніпропетровської. Але остання залишалася велетенським краєм, займаючи майже увесь південно-східний обшир України, з більшою частиною сучасної Запорізької області, деякими районами сучасних Херсонщини та Кіровоградщини, Миколаївщини. Загальна площа Дніпропетровської області сягала 73-х тис. кв. км. Кліматичні та ґрунтові умови регіону за винятком хіба що приморської зони відповідні державні інституції вважали сприятливими для розвитку сільського господарства, що є додат-

ковим аргументом на користь визнання того, що саме людський чинник, а не природний спровокував виникнення страхітливого Голодомору.

Дніпропетровщина та Запоріжчина були одними з основних виробників і постачальників товарного хліба не тільки в Україні, а й у СРСР: У 1933 р. частка краю в загальносоюзному виробництві озимої пшениці становила 16,8 %, ячменю – 11,9% . Відтак, вищою порівняно з іншими регіонами була й питома вага області в республіканському заготівельному плані – чверть його у сумнозвісному 1932 р. Це спонукало владу до катастрофічно високого рівня вилучення сільськогосподарської продукції під час заготівельних кампаній, внаслідок чого одна з житниць країни перетворилася на територію чи не найсильніше враженою голодом 1932–1933 рр.

Тривалий час цей “оголений нерв” української історії радянської доби, як відомо, ретельно приховувався, замовчувався або безсоромно фальсифікувався колишнім компартійним режимом та повністю підлеглою йому офіційною історіографією, і лише з кінця 1980–х рр. поволі почав “оживати”.

У цій книжці, написаній здебільшого на маловідомих архівних джерелах і спогадах очевидців тих подій, автори спробували системно висвітлити передумови й перебіг Голодомору–Геноциду на Дніпропетровщині– Запоріжчині, а також показати його демографічні та соціально-економічні наслідки для нашого краю. Використані світлини взято з колекції Дніпропетровського обласного історичного музею імені Д. Яворницького та виставки “Розсекречена пам’ять”.

Колективізація та розкуркулення

Після голодного лихоліття 1921-1923 рр. селяни Дніпропетровщини й Запоріжчини в роки непу почали поступово забувати про злидні й звикати до більш-менш прийняттого життя. Знову ж із примарою голоду вони зіткнулися влітку 1928 р., коли наступ на дбайливого господаря–середняка і повернення до воєнно-комуністичних методів хлібозаготівель викликали нестачу продовольства в окремих селах. Так, голова артїлі “Прогрес” Синельниківського району Іван Шалай у липні того ж року повідомляв, що *“на селі останніми двома тижнями стояло питання, де дістати хліба на харчування. В даний момент серед населення існує велике невдоволення Радянською владою через те, що у незаможної частини населення немає хліба для існування, а кооперативні та державні органи недостатньо задовольняють хлібом. Незаможне населення при цьому снує то до сільради, то до кооперації і освистує партійні збори. Не дають навіть висловитися голові сільраді на загальних зборах громадян, говорячи: “Давайте нам хліба і більше нічого”.*

Здавалося б, уже перші, катастрофічні наслідки *“соціалістичного наступу”* мали зупинити партійне керівництво СРСР, але, незважаючи на це, у листопаді 1929 р. було взято курс на суцільну колективізацію. Необхідність форсованого створення колгоспів Сталін обґрунтовував тим, що у колгоспному русі, мовляв, відбувся *“великий перелом”*: селянство, усвідомивши переваги колективного ведення господарства, почало масово вступати до колгоспів.

СХЕМАТИЧНА КАРТА
адміністративно-територіальних одиниць
Дніпропетровської області УРСР
Адміністративні межі
на 9 лютого 1932 р.

Перелік адміністративно-територіальних одиниць Дніпропетровської області
станом на 9 лютого 1932 р.:

1. Апостолівський район	19. Коларівський район	36. Олександрійський район
2. Бердянський район	національний болгарський	37. Оріхівський район
3. Божедарівський район	20. Криворізька міськрада	38. Павлоградський район
4. Василівський район	21. Лихівський район	39. Петриківський район
5. Васильківський район	22. Люксембурзький район	40. Покровський район
6. Високопільський район	національний німецький	41. П'ятихатський район
7. Волноваський район	23. Магдалинівський район	42. Синельниківський район
8. Верхньодніпровський район	24. Мелітопольський район	43. Солонянський район
9. Великобілозерський район	25. Межівський район	44. Софіївський район
10. Великолепетиський район	26. Молочанський район	45. Сталіндорфський район
11. Великотокмацький район	національний німецький	національний єврейський
12. Великоянісольський район	27. Михайлівський район	46. Старокаранський
національний грецький	28. Нікопольський район	47. Старокерменчицький
13. Генічеський район	29. Нововасилівський район	48. Старонікольський
14. Дніпропетровська міськрада	30. Новозлатопільський район	49. Терпінянський район
15. Долинський район	національний єврейський	національний російський
16. Запорізька міськрада	31. Новомосковський район	50. Томаківський
17. Кам'янський район	32. Новомиколаївський район	51. Чубарівський
національний російський	33. Новопраський район	52. Царичанський
18. Кам'янська міськрада	34. Нижньосірогозький район	53. Царекостянтинівський
	35. Новотроїцький район	54. Якимівський

Підкреслені райони, які у зв'язку з організацією у вересні 1932 р. Донецької області ввійшли до її складу.

Важко сказати, в якому із регіонів СРСР справді відбувся “великий перелом”. Аналіз статистичних даних по тодішньому Дніпропетровському округу засвідчує протилежну ситуацію: на 1 жовтня 1929 р. колгоспи об’єднували лише 10,2% селянських дворів і 12,9% земельної площі. І це попри пільги, які надавали колгоспам протягом всього періоду непу, активну організаційно-пропагандистську діяльність партійних органів, а також надзвичайні заходи, які практикувалися в українському селі у 1928-1929 рр. За соціальним складом колективні громади Дніпропетровщини й Запоріжчини були переважно наймитсько-бідняцькими. На 1 листопада 1929 р. середняків у колгоспах налічувалося лише 25,3% від загальної кількості членів, тоді як бідняків з наймитами – 74%.

Незаможницький склад колгоспів зумовлював їх низьку ефективність, бо вони не давали товарної продукції, а селяни розглядали вступ до колективу як тимчасовий захід з метою покращити своє матеріальне становище за рахунок пільг та кредитів, наданих державою. Тому у таких колективних об’єднаннях значною була плинність кадрів: у комунах вона становила в 1927 р. 82%, в артільях – 91,4%.

Врешті, зростання колгоспного сектора відбувалося за рахунок найпростіших колективних утворень – Тсозів* та артільей з найменшим рівнем усупільнення засобів виробництва, що суперечило сталінській ідеї комунізації села. У Дніпропетровському окрузі, приміром, із 485 колективних об’єднань, які існували на 1 жовтня 1928 р., комун було лише 26, артільей – 51, Тсозів – 245, машинно-тракторних товариств – 163.

Щодо ставлення селянства краю до суцільної колективізації, то його прекрасно ілюструє виступ біднячки Лилик, члена сільради, на зборах Першотравенської земгромади. Коли поставили питання про організацію колгоспу, вона плачучи закричала:

* Товариства з суспільної обробки землі.

– Мені набридло у панів за дзвінком вставати! Не треба нам нового ярма! Хай мене виведуть у степ, наставлять кулемет і скажуть:

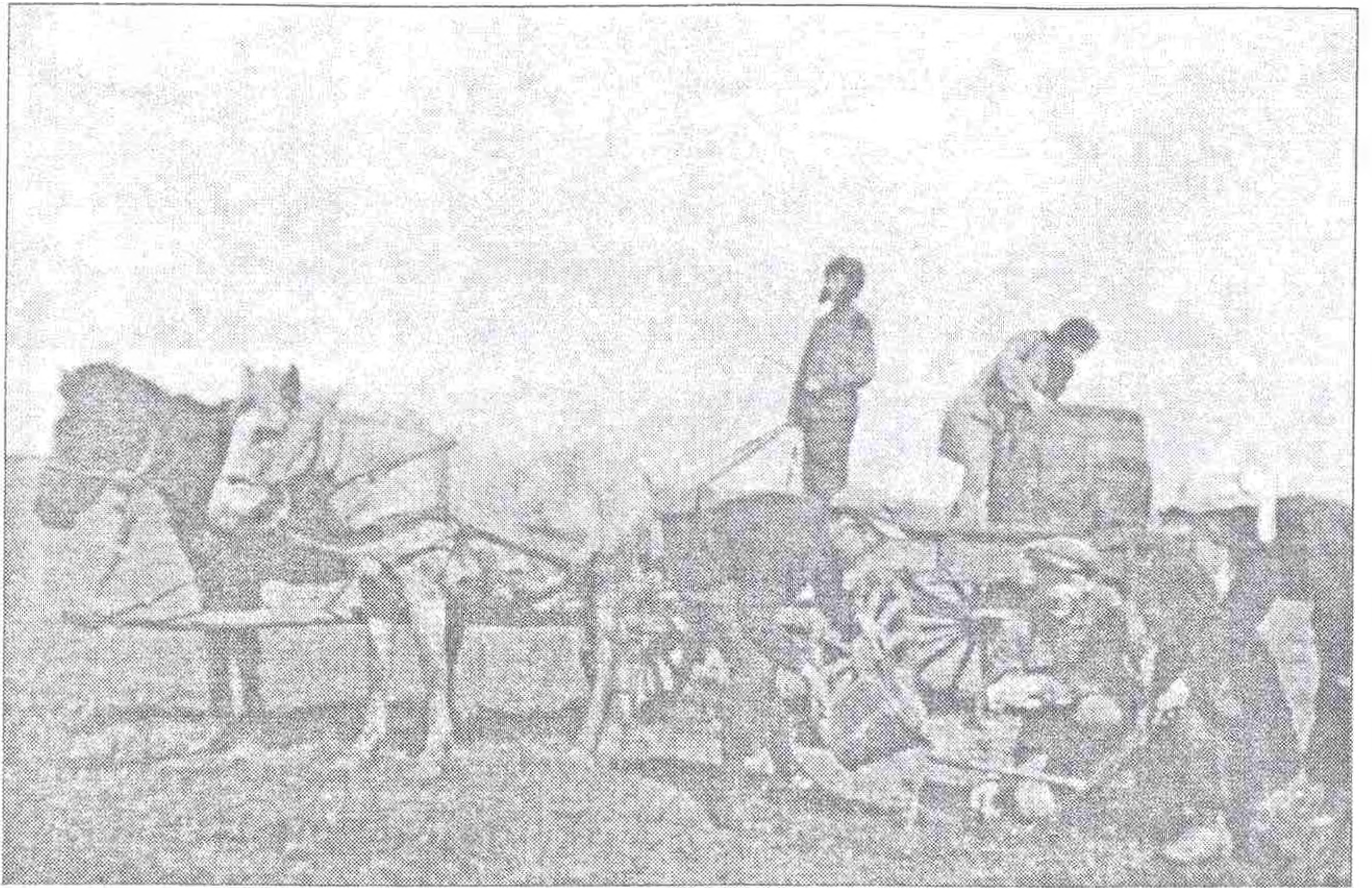
– Йди, бабо Лиличка, у СОЗ, а то розстріляємо. Я скажу:

– Стріляйте краще, а я у нове ярмо не піду.

Цікаво, що до перспектив майбутньої колективізації досить реалістично у 1928–1929 рр. ставилося й партійна верхівка України. За рішеннями ІІ конференції КП(б)У, яка відбулася у квітні 1929 р., на Дніпропетровщині й Запоріжчині планувалося охопити колгоспами до весни 1933 р. близько 47,2 % селян і 39,4% земельних площ. Але курс на суцільну колективізацію, проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), перекреслив це рішення.

Основним методом впливу на селянство у період першого етапу колективізації (грудень 1929 – початок березня 1930 р.) було так зване “розкуркулення”, яке на Дніпропетровщині почалося наприкінці січня з Криворізького округу. Попри відсутність на Криворіжжі районів масової колективізації (без чого, до речі, заходи з ліквідації куркульства як класу законодавством категорично заборонялись), тут протягом кількох днів розкуркулили близько 4 тис. селянських господарств. За повідомленнями з місць, ці акції проводилися справді по-більшовицьки, надударними темпами. Так, у Долинському районі “експропріація селянських господарств” була проведена всього за одну добу: заможних селян почали розкуркулювати о першій годині ночі й закінчили о 12-й дня. У Петриківському районі за два дні спромоглися розкуркулити 435 господарств, конфіскувавши в них 400 житлових будинків, 700 коней, 10 тис. пудів хліба, велику кількість сільськогосподарських машин. Всього у Криворізькому окрузі на 27 лютого 1930 р. розкуркулили 4243 господарства, з них 1650 родин було вислано за межі округу.

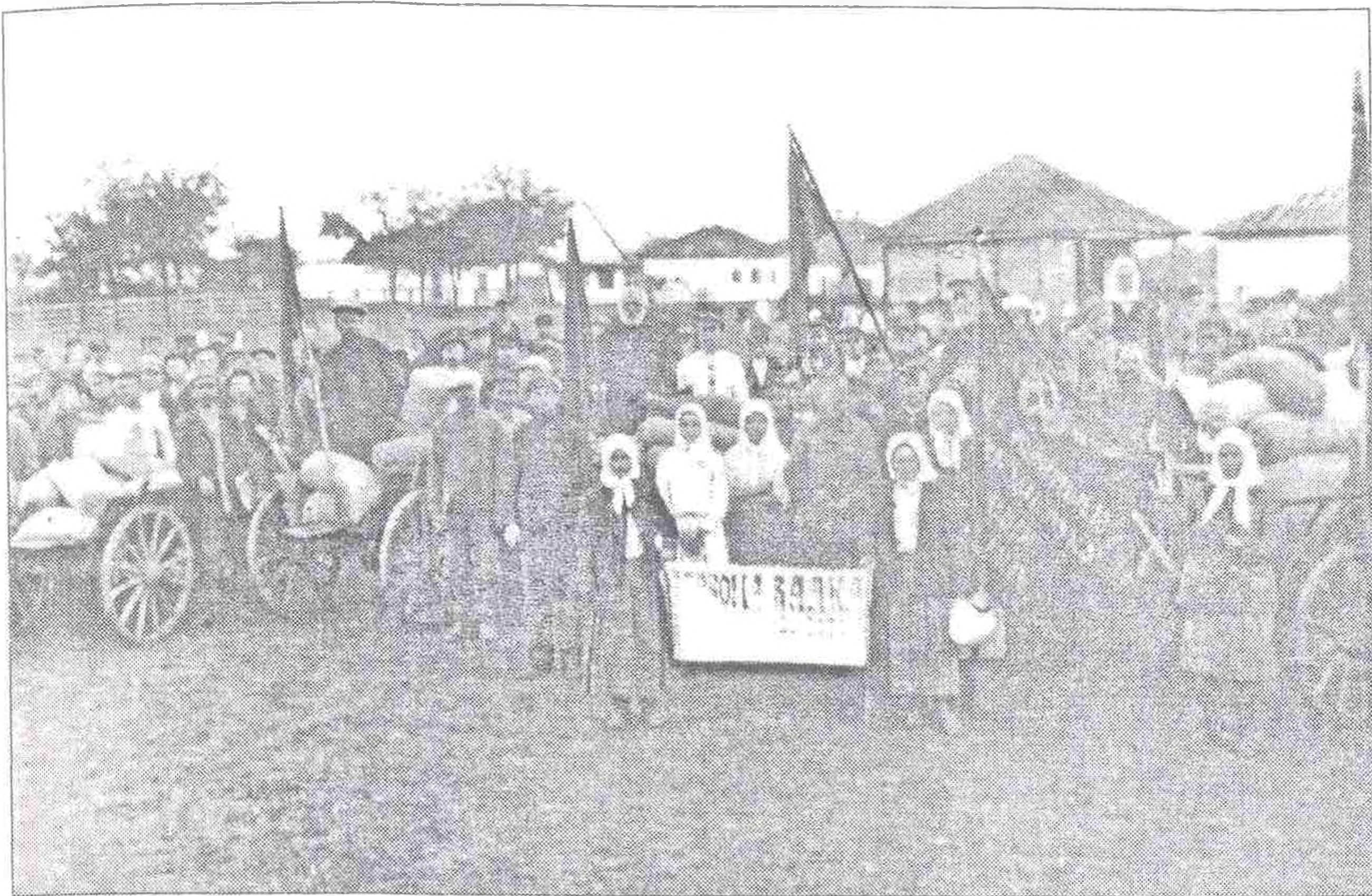
У Дніпропетровському окрузі, на відміну від Криворізького, розкуркулення проводилося в районах, віднесених до

Учні виловлюють гризунів на полі сільськогосподарської артільі "Авангард" Ново-Златопільського району Дніпропетровської області. 1932 р.

зони суцільної колективізації: Мелітопольському, Юр'ївському, Карло-Марксієвському, Верхньодніпровському, Васильківському, Межівському і Новомосковському. Розпочалося воно 15 лютого і закінчилось у другій половині квітня. У результаті за межі округу було вислано 683 "куркульські" родини. За неповними даними (без Юр'ївського району), у виселенців було конфісковано 5676 гектарів землі, 485 голів робочої худоби та майна на суму 661076 карбованців. Комуністична фракція президії Дніпропетровського окружного виконкому на своєму засіданні 28 квітня 1930 р. констатувала, що процедура виселення "куркульських господарств" пройшла задовільно, план виконано.

Проте більшість розкуркулених все ж таки залишилася на місці. У Запорізькому окрузі, для прикладу, із 2694 розкуркулених господарств 2056 залишилося тут таки, й лише кожне п'яте було виселене. Частина "куркулів" після засудження й конфіскації майна (переважно молодих дужих чоловіків) залучили

Червона валка з хлібом с. Дмухайлівка Магдалнінського району
Дніпропетровської області. 1930-ті роки.

до будівництва промислових об'єктів (Дніпробуд), інших, щоб у майбутньому не заважати *“проведенню землеврядування МТС, радгоспів і колгоспів”*, виселяли на непридатні для ведення землеробства угіддя, де вони організовували *“виселки”* з 10-20-ти господарств. На Дніпропетровщині виселки були утворені майже в усіх районах, де проводилося масове розкуркулення.

Процес розкуркулення українського селянства супроводжувався масовими порушеннями навіть так званої *“революційної законності”*, про що, зокрема, свідчить директивний лист ДПУ УСРР *“Про дефекти у слідчій роботі”*. У ньому визнавалося, що місцеві органи влади *“вносили до списків на висилку, а в окремих випадках пропонували застосувати тривалі строки ув'язнення в концтаборах або навіть найвищу міру соціального захисту щодо немічних стариків 60–70 років, калік і повністю хворих людей, котрі перебували в такому стані, який виключав можливість не тільки ізоляції, але й пересування”*. Тут таки йшлося про те, що більшість документів і

довідок, складених сільрадами на заарештованих та розкуркулених селян, не відповідали дійсності і досить часто були продиктовані особистими мотивами зведення рахунків.

Крім розкуркулення, на Дніпропетровщині та на Запоріжчині до неохочих вступати до колгоспів застосовували й інші методи впливу:

- позбавлення середняків виборчих прав (Дніпропетровський округ),
- незаконні арешти та утримання під вартою (Олександрівська сільрада Близнюківського району),
- погрози бойкоту та заборона відпуску товарів із кооперації (с. Єлизаветівка Дніпропетровського округу),
- безперервне, по декілька днів, проведення “установчих” зборів щодо організації колгоспу (Криворізький округ) тощо.

Зрештою, репресивний тиск на селянство протягом січня-березня 1930 р. дав потрібні владі наслідки: на Дніпропетровщині та на Запоріжчині почалося форсоване створення колгоспів. Так, у Межівському районі комуна ім. Фрунзе протягом кількох днів зроста з 90 господарств мало не до 300. За даними Новомосковського земвідділу, на 20 лютого 1930 р. в районі було колективізовано 71% селянських господарств і 72% землі. При цьому тільки за 25 днів рівень колективізації по району “зріс” на 40%. Та найбільших “успіхів” досяг Криворізький округ, де на 22 лютого 1930 р. було усупільнено чи одержавлено 98% господарств, 97% площі, 98% тягової сили і 100,3% насіння. Не дивно, що представник ЦК ВКП(б) С. Орджонікідзе, інформуючи Й. Сталіна і С. Косіора про ситуацію в Долинському районі (Криворіжжя), констатував: *“Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків”*.

Тотальна колективізація та розкуркулення викликали масовий опір українського селянства, що вилилося в замах на партійний, колгоспний актив, уповноважених, а також у “волинки” (фактично повстання), які охопили села Магдали-

нівського, Криворізького, Нікопольського, Межівського, Солонянського та ін. районів. Найпотужніша ж “волинка” відбулася у с. Спаське Новомосковського району на початку березня 1930 р. Вона тривала з 3 по 9 березня. У ній взяли участь близько 1200 селян, яким вдалося захопити сільраду, переобрати її склад, визволити арештованих і вигнати з села активістів. Цей виступ був придушений лише за допомогою спеціальних підрозділів міліції та ДПУ. Характерно, що подібні акції відбулися і в інших селах Новомосковського району – Водяному, Орлівщині, Миколаївці, Лиманському, Підпільному, Дерезуватому, Кулебівці. Про масштабність селянських виступів свідчить той факт, що тільки з 20 лютого по 12 березня тут було затримано 172 учасника “заколотів”.

5–6 квітня 1930 р. на Дніпропетровщині спалахнуло й одне з найбільших антиколгоспних повстань – Павлоградське, – яке охопило Петропавлівський, Блюзніківський, Павлоградський райони. Воно було теж придушене регулярними міліційними частинами і загонами ДПУ.

Опір селянства примусовій колективізації викликав певні зміни в аграрній політиці більшовиків. Зрозуміло, про відмову від ідеї суцільної колективізації не йшлося, однак тиск на селян був частково послаблений. Сталінське керівництво в постанові ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. визнало, що під час перетворень на селі траплялися “*викривлення партлінії в колгоспному русі*”, які полягали головне в суцільному розкуркуленні та в порушенні принципу добровільності при створенні колгоспів. Щоправда, вся провина за насильницькі кроки перекладалася на “стрілочників” – “*окремих низових працівників*”, котрі до того ж, як вказувалося у постанові, стали “*жертвами провокацій*” з боку “*контрреволюційних елементів*”. Безперечно, подібне пояснення не відповідало дійсності, хоча й відкривало можливість притягти до відповідальності найактивніших колективізаторів, дії яких відзначалися особливою жорстокістю. У Дніпро-

Видача зерна на трудолні у с/г артлі “Восток” с. Шевченкове
Петропавлівського району Дніпропетровської області. 1933 р.

петровському окрузі, скажімо, по дев'яти районах до відповідальності за *“викривлення партлінії”* було притягнуто 281 особу, у тому числі до судової – 56.

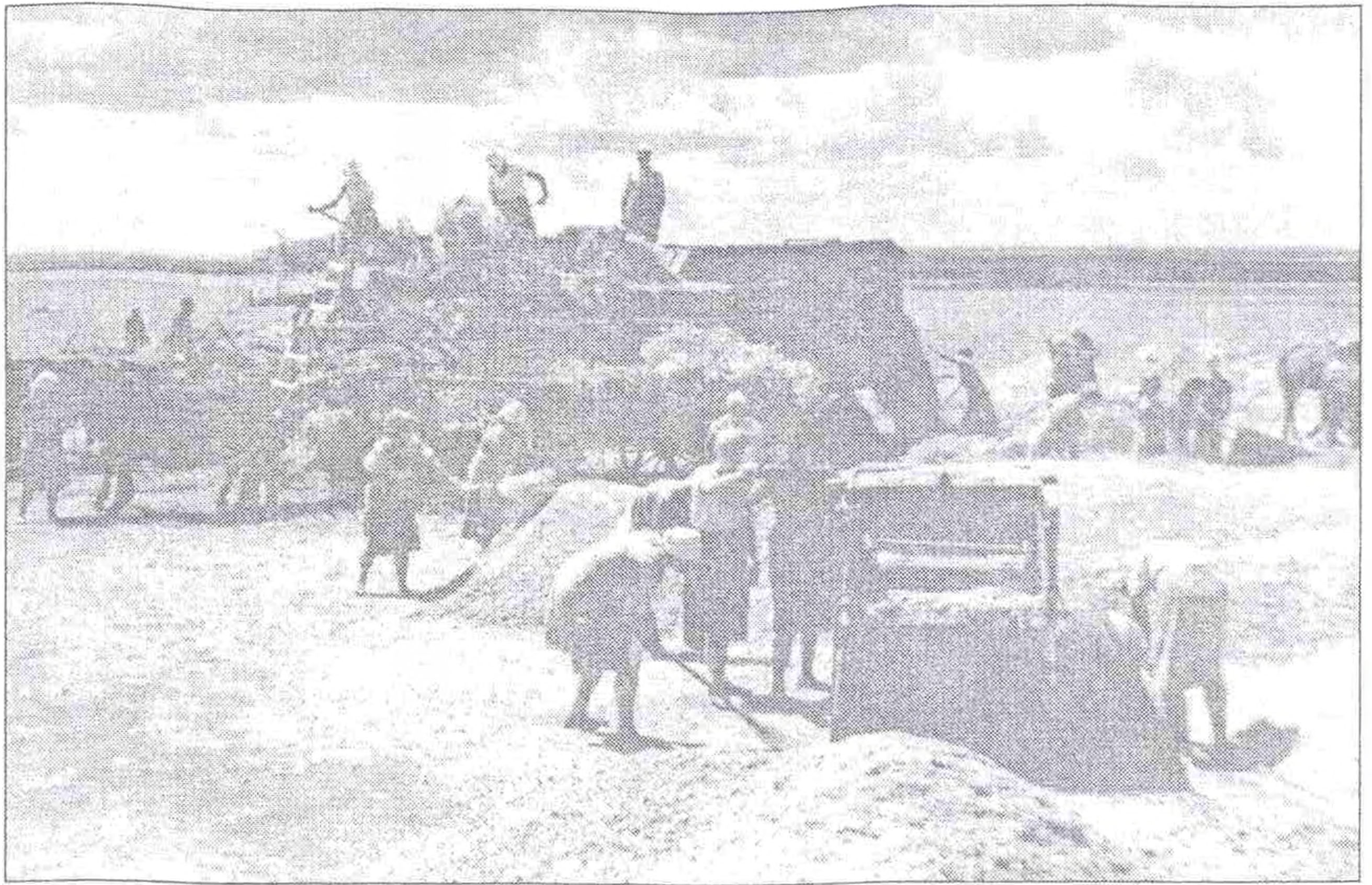
Згадана постанова частково зняла напругу на селі. Розпочалися масові виходи селян з колгоспів. Особливо широкого розмаху вони набрали в тих районах, де рівень колективізації був найвищим. До таких належав і Криворізький округ, в якому на 10 квітня 1930 р. з колгоспів вийшла майже половина селян. Аналіз соціального складу селян-відхідників засвідчує, що до індивідуального ведення господарства поверталися не тільки середняки, але й бідняки та наймити. Так, у Кам'янському районі колгоспи покинуло 5,5% наймитів, 38,7% бідняків, 55,8% середняків.

Фактично, темпи виходу з колгоспів співпадали з темпами колективізації у перші місяці 1930 р. Намагаючись зупинити такий перебіг подій, Дніпропетровський окружком КП(б)У 3 квітня 1930 р. звернувся до районних парткомів з секретною директивою, в якій вимагав за будь-що не тільки зберегти наявні колгоспи, а й збільшити кількість таких господарств. Місцеве керівництво, виконуючи цю директиву, стало на шлях своєрідного “саботажу”: тривалий час не розглядало і всіляко затримувало заяви колгоспників про вихід з колгоспів. Селян шантажували й залякували. В окремих випадках керівники сільської ланки не зупинялись і перед вбивствами, як це сталося, наприклад, у с. Миколаївка Новомосковського району, де знищили гінця до Наркомзему СРСР. Цей злочин скоїв сам голова сільради.

Новий етап у розвитку колгоспного руху розпочався після ухвалення на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) спеціальної резолюції, в якій ставилося завдання подвоїти на весну 1931 р. рівень колективізації і закінчити її в основному до кінця року у найважливіших житницях країни, зокрема й у степовій зоні України. Важелі, використані у цей період при створенні колгоспів, були майже тотожні тим, які застосовувались в перші місяці 1930 р.: *“ліквідація куркульства як класу”*, переселення розкуркулених зі своїх сіл в інші місця, хлібозаготівлі тощо.

Розкуркування і депортації у 1931 р. проводилися відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого того року, яка надала облвиконкомам та урядам автономних республік право виселяти куркулів за межі районів тотальної колективізації. За підрахунками дослідників, з території Дніпропетровщини та Запоріжчини тоді було вислано 25 тис. осіб.

Значну роль у посиленні колгоспного руху в цей час відіграли спеціальні “буксирні бригади” сприяння колективізації з уповноваженим райкому або центру на чолі. Завдяки їхнім зусиллям в окремих районах рівень колективізації вдалося підняти до 80-90%. Так, у Новопокровській сільраді Солонянського

Молотьба зернових у комуні ім. Леніна Синельниківського району
Дніпропетровської області. 1932 р.

району протягом п'яти днів роботи уповноважених і буксирої бригади *“колективізація зросла з 49% до 84%”*, а в Бутовичівській сільраді – до 90%.

Селян заганяли до колгоспів, застосовуючи й заходи економічного впливу. Була введена нова система оподаткування, хлібозаготівель, за якою значно посилювався фінансовий тягар для одноосібників. Особливістю нового етапу колективізації було лише те, що селян примушували вступати до артіль, а не до комун, як це було на початковій стадії.

Усі ці методи забезпечили владі *“справну цифру”*. У постанові від 2 серпня 1931 р. *“Про темпи подальшої колективізації і завдання щодо зміцнення колгоспів”* ЦК ВКП(б) визнав *“в основному закінченою колективізацію на Нижній і Середній Волзі, в Молдавії, на Уралі (зернові райони), в Криму і на Україні (Степ і Лівобережжя)”*. На Дніпропетровщині станом на 1 серпня 1931 р. було колективізовано 75% землі і 68% селянських господарств. Серед районів, які найуспішніше впоралися з цим

завданням, були Криворізький, Нікопольський, Апостолівський, Новомосковський, Межівський.

Загалом насильницька колективізація обернулася для аграрного сектора України, в т.ч. Дніпропетровщини та Запоріжчини, величезними жертвами. Передусім в результаті масового розкуркулення були ліквідовані десятки тисяч найзаможніших селянських господарств – основних виробників товарного зерна. Водночас відбулося значне скорочення посівних площ, майже на 60% зменшилося поголів'я худоби. У свою чергу, новостворені колективи виявилися малоефективними. Селяни дивилися на них здебільшого як на “чужі” структури, щось на зразок нової панщини, й тому нерідко відмовлялися працювати на систему. Не сприймали вони й директивні моделі управління колгоспами, оскільки, на думку відомого історика С. Кульчицького, ““керівна лінія” на ділі трансформувалася у дріб’язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у господарську діяльність”.

Партійні чиновники просто не розуміли специфіки селянської праці, вважаючи, що апробовані ще під час громадянської війни командно-адміністративні методи, штурмівщина можуть принести бажаний ефект. Характерним у даному контексті є приклад першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича, який у березні 1933 р. запропонував почати сівбу на 3–4 дні раніше, “*вирвавши їх у природи*”, і розкритикував при цьому одноосібників, котрі виходили у поле пізніше, очікуючи “*поки земля просохне*”. Зрозуміло, що на практиці подібні “мудрі вказівки” призводили до чималих втрат сільськогосподарської продукції. Виступаючи на ІІІ обласній партконференції у липні 1932 р., тодішній партійний лідер краю В. Чернявський був змушений заявити: “*Ми не виконали плану хлібозаготівель приблизно на 60–70 млн. пудів, а втратили через безгосподарність набагато більше. У нас не було жодного району, навіть найпередовішого, який не мав би великих втрат*”.